

SEĆANJA

OKUPACIJA

Pronosile su se glasine da Nemci na stanici hvataju vojnike i mladiće u civilu za koje sumnjaju da su vojnici; isto tako znali smo za zabranu kretanja posle policijskog časa. Približavali smo se Beogradu, a bila je noć – oko 11 časova.

Na Čukarici voz je usporavao i mi smo negde kod današnjeg Sajmišta iskočili. Pritajili smo se u nekom žbunju i osmatrali ulicu prema Mostaru; mogli smo da se dovučemo do Topčidera i da tamo sačekamo dan, ali kakve smo imali šanse da danju, u uniformi, prođemo nezapaženi kroz grad. Prošla je jedna nemačka patrola folksvagenom prema Čukarici, a pet minuta kasnije vraćala se; to nas je donekle ohrabrilо – znači nema mnogo patrola; u kritičnim situacijama čovek mora biti odlučan, a treba da ima i malo sreće.

Poredao sam moja četiri vojnika u kolonu dva po dva, a ja sam, kao njihov komandir, išao sa njihove leve strane. Pošli smo sredinom ulice pravo prema Mostaru, a zatim prema Londonu i Kalemegdanu. Kad god su nam se približile patrole, bilo kolima ili, u užem delu grada pešačke, komandovao sam: "Strojevim korakom!" i tako uspevao da prođem pored njih. Više njih nas je ipak zaustavilo i pitalo: "Kuda?" Odgovarao sam na čistom nemačkom: "U kasarnu na Kalemegdanu." Na pitanje: "Zašto?" – odgovor je bio: "Prekomanda", a ako je neko pitao odakle smo, odgovarao sam (praveći se lud): "Iz Beča".

Kasnije, kada sam nekom pričao o tome da smo nas petorica vojnika u uniformama posle policijskog časa uspeli pored tolikih nemačkih patrola da prođemo od Čukarice do Kalemegdana, nisu verovali, ali nije to bio jedini neverovatan događaj, bilo ih je još.

Od Kalemegdana do naše kuće u Cara Uroša 19, bilo je potrebno samo nekoliko minuta; ujutro, nakon presvlačenja, moji drugovi su krenuli dalje; kako sam kasnije saznao, dvojicu su Nemci ipak uhvatili pri prelazu skelom preko Dunava (most prema Pančevu bio je porušen).

Kod kuće je bilo puno novosti, za neke sam već ranije preko pisama saznao; najlepša je bila da se krajem 1940. godine rodila Verica. Posle toga popustila je očeva odbojnost prema Stevi. Ustupio im je kompletnu radnju (ne i ime firme) u Poenkarevoj (danas Makedonskoj) ulici, a on je pod firmom "Motor" otvorio novu radnju na Studentskom trgu br. 7, do Patentnog zavoda (danas prodavnica "Naro-

dne radnosti"). Prednji deo radnje činio je izlog i prodaja na malo, dok su dva zadnja odeljenja bila prepuna upakovane robe; jedva se moglo proći do zadnjih vrata lokala.

Moji roditelji su potpuno nespremno dočekali rat. Bili su do tada veoma bogati; dve radnje pune robe i velika količina isplaćene robe u magacinima Francusko-srpske banke; ali bez gotovine i bez ijednog zlatnika. Zašto pominjem zlatnike? To je u kritičnim situacijama bilo jedino što je vredelo i što se moglo trenutno unovčiti. Papirni novac brzo je gubio vrednost, a u svakom kraju rasparčane Jugoslavije, zavisno od okupatora, važio je drugi novac.

Beograd posle aprilskog bombardovanja 1941, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

Šestog aprila, odmah posle prvog naleta aviona, svi moji uspeli su da se izvuku iz Beograda. Lili sa bebom, mama i baka ostale su neko vreme u Mladenovcu, a tata i Steva vratili su se u Beograd.

Na Stevinoj radnji (Makedonska) tokom bombardovanja bio je razbijen izlog, i sva roba pokradena; na tatinoj radnji na Studentskom trgu postojale su pokretne rešetke preko izloga i staklenih vrata, tako da je i pored razbijenih stakala roba bila sačuvana.

Bilo je to prvih mesec dana okupacije. Nemačka i kvislinška vlast još se nisu stabilizovale; trebalo je raščistiti ruševine, otkopati i sahraniti postradale; naći smeštaj onima čiji su domovi bili porušeni; neki su odlazili iz Beograda, drugi dolazili; počeli su da pristižu Slovenci, koje su Nemci progonili sa nove nemačke

teritorije, a pogotovo Srbi koji su bežali od ustaša. Svake noći čula se pucnjava, nisu to bili nikakvi rodoljubi ili partizani (za koje tada nismo znali) već pljačkaši, koji su danju pretraživali ruševine, a noću obijali stanove iz kojih je narod bio izbegao, ili obijali radnje.

U opštem metežu sastali smo se mi muškarci: tata, Steva, njegov brat i ja na dogovor; trebalo je hitno barem neke stvari preduzeti; para nije bilo ni za hranu; po naređenju vlasti, radnje su u radno vreme morale biti otvorene. Stevo je šperpločama zakrpio izlog, ali nije bilo ničeg za prodaju, a za opravke bili su potrebni rezervni delovi.

Jedan folksdojčer u uniformi, sa kukastim krstom preko ruke, pojavio se u tatinj radnji. Bila je to tatina mušterija iz Kikinde, kojoj je tata nekad mnogo pomogao da otvori svoju radnju i stane na vlastite noge.

Došao je sa "rešenjem" da mu se odmah predaju ključevi od radnje, a u tatin stan useliće se za 15 dana, kada bude doveo porodicu, dotle tata (kao nekadašnji prijatelj) može iz stana da iznese ono što želi – iz radnje ništa, jer su ulazna vrata odmah zapečaćena.

Tata i ja već smo morali da nosimo žute trake sa zvezdom. Trebalo je hitno preći u akciju, koja bi obezbedila nešto novca; plan se sastojao iz tri etape. Najpre je trebalo prebaciti nešto robe iz tatine u Stevinu radnju, zatim preseliti nešto nameštaja u manji stan i, konačno, deo robe iz Francusko-srpske banke u Stevinu radnju.

Prvi deo bio je najopasniji. Steva i Jova nabavili su veća ručna kolica za prevoz robe, a ja sam, normalno, po danu, kroz zadnji ulaz, za koji onaj Švaba nije znao, jer je bio zatrpan robom, ušao u radnju i pripremao najvredniju robu za transport. Zgrada u kojoj je bila radnja imala je uzan dugačak hodnik (duž cele radnje), a na kraju hodnika stepenište koje vodi do stanova na spratu i zadnja vrata naše radnje. Kroz ta vrata iznosili smo predveče pripremljenu robu i tovarili na kola. Bivali smo vredniju robu, rezervne delove za opravku bicikala – spakovani nisu bili kabasti; kompletne glave šivaćih mašina, rezervne delove za njih i sl.

Pripremio sam takođe naredbu o premeštanju robe iz jevrejske u arijevsku radnju, otkucanu na nemačkom. Nakon utovara, koji se odvijao iz hodnika zgrade, a ne iz zapečaćene radnje, i koji je trajao relativno kratko, robu smo prekrili, a odozgo stavili stolice tako da je donekle ličilo na selidbu iz porušenog stana. Steva se upregao napred u kola, a Jova i ja smo ih gurali.

Iako je bila kratka razdaljina između obeju radnji, manje od kilometra, prolazilo se kroz najuži centar, gde je postojala najveća opasnost da nas neko zaustavi; tri večeri smo bez teškoća stigli do Stevine radnje, ali su nas četvrte večeri zaustavili pred pozorištem neki braon košuljaši (domaće Švabe).

Da bi čovek tih dana preživeo, pored minimuma inteligencije, morao je imati i sreće. Naredba na nemačkom o premeštanju robe, samo je donekle odlagala naše hapšenje (a znalo se da za ovakve poslove sledi smrt), već su bili zapazili da na naredbi nema pečata, kada se odjednom stvori neka gužva oko Oficirskog doma (danas Dom VJ). Povici iz tog pravca i ispaljen metak učinili su svoje. Švabe potrčaše prema Francuskoj ulici, a mi prema Stevinoj radnji. Bilo je gusto; shvatili smo da dalje ne smemo rizikovati.

Druga etapa bila je bezopasna. U Ulici Strahinjčića bana, u lepoj četvorospratnoj zgradi, našao sam slobodan stan na drugom spratu. Nas trojica lako smo preselili vrednije stvari u taj stan, a Lilika ga je uredila da bismo se Jova i ja u

njega uselili. Ona i Steva zakupili su neku manju vilu na kraju grada u koju su se oni preselili, a i Stevini roditelji.

Treća etapa bila je najlakša, ali i najvrednija. Direktor Francusko-srpske banke bio je očevid drug; jedno pisamce od mog oca, rukom pisano, bilo je dovoljno. Forma je bila sledeća. Pošto je roba u magacinima banke bila vlasništvo firme "Motor" (a firma je za nju plaćala samo ležarinu), bilo je dovoljno na osnovu fakture dati nalog o isporuci te robe firmi "Čabraja". Nalog banci nosio je datum s početka aprila (pre bombardovanja), a isporuka robe, kada su to uslovi omogućili; sve je bilo legalno i ogromno bogatstvo preseljeno je u zadnje dve prostorije radnje. Prednji deo radnje uređen je delimično kao izlog, delimično kao radionica zanatske radnje za opravku bicikala. Koliko god smo se trudili da robu što lepše složimo, nije bilo mesta za svu, te smo odustali od daljeg prebacivanja; šta je bilo sa ostatkom robe, nisam saznao.

Otac, mama i baka odselili su se u Arandelovac, misleći da će tamo biti bezbedniji. Sada je novca bilo onoliko koliko je trebalo; roba je bila vrednija od novca koji je devalvirao, te se prodavalo samo onoliko koliko je bilo potrebno. Otac je predlagao majci da pokušaju da se nekako prebace do mora, pa do Italije, ali majka bez bake (koja opet nije dovoljno znala srpski, a bila je i prestara za veće napore), nije htela da krene.

Bilo je leto 1941. godine; išao sam svakog dana na prinudan rad; prvih nekoliko nedelja na raščišćavanje ruševina kod "Topovskih šupa". U 6 sati bila je prozivka, a negde oko 15 sati mogli smo da pođemo kući. Bio je to težak fizički rad uz nadzor folksdojčera; gledali su nas kao da smo stoka; nije im bilo stalo do toga da se posao obavi (da se izvuku mrtvi koji su se već raspadali, da se skloni šut, složte cigle itd.), već da nas što više ponižavaju, psuju, udaraju. Trebalo je tako raditi da budeš što manje zapažen.

Jednog jutra saopšteno mi je da se javim na novo radno mesto, bile su to garaže Starog dvora (današnja Skupština Srbije). Dvorski park bio je tada s tri strane (od Dvora do Ulice kralja Aleksandra – danas, Bulevar revolucije – duž iste, pa do Dvora kneza Pavla) ograđen zidom visine oko 2,5 metra. Gledano iz Bulevara revolucije, desni deo ograđenog kompleksa – danas prilaz Skupštini Srbije – činio je kompleks zidanih šupa (nekad štala, tada pretvorenih u garaže). U taj deo ulazilo se kroz veliku kapiju iz Bulevara, a taj deo kompleksa bio je odvojen od parka i Dvora nizom šupa (postojala je samo mala kapija prema Dvoru). Tu su već radila četiri Jevreja, a ja sam bio peti.

Naš glavni zadatak bio je čišćenje i pranje kola, sipanje benzina, zamena i krpljenje guma, a često su nas vozili do nekih vila na Dedinju, gde je trebalo obaviti fizičke poslove; šljunkom nasuti i izvaljati neku stazu, nositi nameštaj i slično. Bilo nam je znatno lakše nego kod "Topovskih šupa", pre svega zato što smo bili pod Nemcima; nisu dozvolili da skidamo žute trake sa rukava, ali su nam dali radna odela, tako da se moglo misliti da smo radnici.

Daleko od toga da su se korektno ponašali prema nama; ponašali su se kao da nas ne vide, a morali smo stalno da im budemo pred očima; nisu ih interesovala ni naša imena, već "du, komm her" (ti, dođi ovamo); primali smo samo naredjenja. Niko od nas nije se usuđivao bilo šta da kaže. Bili su to predstavnici "uzvišene rase", budući gospodari sveta, trebalo je da budemo sretni što možemo da ih gledamo i da radimo za njih.

Toliko su bili sigurni u sebe da nas nisu ni kontrolisali. Kada nije bilo posla dozvoljavali su da se zavučemo u garaže, s tim da je jedan morao da dežura blizu ulaznih vrata, jer smo ih mi otvarali i zatvarali. U nekim odeljenjima garaža bili su i magacini sa novim gumama. Imali smo specijalnu tanku iglu, kojom smo bušili nove unutrašnje gume, a jedan je doneo tanke eksere koje smo nabijali u nove spoljne gume. Bila je to posebna tehnika, jer nije lako zabiti ekser u novu spoljnu gumu, a morali smo voditi računa da vrh eksera ne izviri odmah, dok smo glave eksera odsecali. Prema našem iskustvu, guma je "crkavala" tek nakon petnaestak dana vožnje. Napravili smo time sebi više posla, ali nam je to bila kakva-takva osveta.

Jednog dana zamalo da nismo nastradali. Neko je povikao: "Feuer!" (Vat-
ra!). Jedan od Švaba potrčao je prema nama misleći da smo mi zapalili burad iz kojih smo punili kola benzinom; bežali smo koliko god smo mogli; ipak me je zakačio bajonetom po desnoj ruci (gde i danas imam ožiljak dug oko 20 santime-
tara).

Brzo se pokazalo da je neko zapalio benzinsku pumpu (koja je tada postojala) ispred gvoždarske radnje (nekad "Avram i Filipović"), na početku Ulice kralja Aleksandra (danas Bulevar revolucije). Nemci iz naše garaže uspeali su da je ugase aparatima za gašenje požara još pre nego što su došla vatrogasna kola.

Nemac koji me je ranio previo mi je nekako ranu, a rekao je samo "još si dobro prošao pseto; trebalo je da te ubijem". Tačno je da je mogao, a da ga niko i ne upita zašto? Meni samo nije bilo jasno, zašto onda nije pucao u nas, već nas je jurio s bajonetom na pušci.

Na prinudnom radu u Starom dvoru bio sam svakodnevno (sem nedelje) sve do dana kada sam morao pobeći iz Beograda. Smatrao sam to nužnim u takvoj situaciji.

Da li je bilo moguće pobeći van zemlje i tako, možda, spasiti život? Pokušalo je to puno Jevreja, ali samo malom broju je uspelo. Određen broj onih koji su znali mađarski pobeglo je u Mađarsku; većina ih je tamo stradala pred sam kraj rata. Rafajlo i Oskar sa ženama povukli su se u Vidin, gde im je otac, poreklom Jevrejin iz Bugarske, imao malo seosko imanje. Uspeli su da prežive.

Saznali smo da je Benko, najmlađi očev brat, koji je profučkao ceo dedin kapital, sa ženom Ellom i sinom (Hajim, oko 8 godina), na putu prema nekoj dalmatinskoj luci, uhvaćen u Sarajevu.

Avram sa ženom Kamilom bio je među prvima koji su odvedeni na Sajmište, a Joška sa ženom Matildom, (takođe rodom iz Beča, a i Heinrich se tamo rodio) i sinom Heinrichom videla je njihova komšinica kako ih u većoj grupi Jevreja vode nekud ulicama Beograda; verovatno prema Sajmištu. Komšinica je dala Matildi znak da Heinricha, koji je tada imao oko devet godina, pošalje do nje. Heinrich je potrčao prema komšinici, ali ga je Nemac udarcem kundaka vratio u kolonu.

Kako smo posle rata saznali, jedini iz porodice kojima je uspeo beg bili su Sofika (Rafajlova i Oskarova sestra) i njen muž Leo Koen. Njima je, uz puno sreće, zlatnika i napora, uspelo (a bili su mladi) da stignu do neke albanske luke i, plaćajući preostalim delom zlatnika, obezbede mesto na brodiću koji je pošao prema Italiji. Motor na brodiću uskoro se pokvario, ali ih je vetar nakon deset dana približio obali južne Italije. Brodić je bio star i pretovaren i na nekoliko stotina

metara od obale konačno je potonuo. Oni koji su znali da plivaju, a bili još dovoljno snažni, uspjeli su da se spasu; među njima bili su Sofika i Leo. Rat su nekako preživjeli u Italiji, a posle rata odselili su se u Australiju, gde je Leo, kao sajdžija i zlatar, relativno lako započeo nov život. (Nisu imali dece.)

O ovde pomenutim sudbinama porodica naših najbližih saznao sam tek posle rata od Lilike, jer u ono vreme, početkom 1942. godine, nisam više bio u Beogradu. Smatram da ih je trebalo ovde pomenuti da biste osetili atmosferu koja se tada počela stvarati u Beogradu.

Danas je lako pitati: zašto niste otišli u šumu? Treba se vratiti natrag u leto i jesen 1941. godine. Podsetite se da je prva puška u Srbiji opaljena tek 7. jula, da je do napada na SSSR vladala opšta besperspektivnost u spas među Jevrejima Beograda; nešto se čekalo, a sami nismo znali šta.

Počelo se pričati o Kostu Pečancu, koji će organizovati četnike, kao za vreme Prvog svetskog rata. Onda je počela priča o nekim partizanima koji su se pojavili na Kosmaju. U novinama su pominjani neki razbojnici, pljačkaši koji su ubijali i pljačkali putnike po drumovima.

Otac je nekako sagledao spas među četnicima; uspostavio je vezu s njima i poslao uzorak amblema (mrtvačka glava sa prekrštenim kostima) koji je trebalo izliti. Steva je uspeo da mu neko izlije oko 200 komada i trebalo ih je odneti negde iza Mladenovca (bilo je tačno precizirano gde i kad); organizovan je trening grupe biciklista, samo Jova i ja znali smo zašto. Ispod mog trkačkog sedišta pažljivo smo upakovali četničke ambleme; bila je nedelja. Blizu mesta susreta, Jovo je počeo "beg"; većina biciklista ga je pratila, samo se meni, tobože, desio defekt; doviknuo sam ostalima "Stići ću vas!" i sišao s bicikla. Kada su ostali dovoljno odmakli, nastavio sam put.

Blizu dogovorenog kilometarskog stuba bio je mali šumarak; seo sam pored stuba i posle kratkog vremena izišao je iz šumarka jedan od četnika, obučen u seljačko odelo, sa redenicima preko grudi, puškom i amblerom na šubari.

Bio sam siguran da ih u šumarku ima još, jer je često gledao u tom pravcu. Žurio se i izgudio me što kasnim pola sata; u vojsci sve mora biti tačno u minut. Nije vredelo pravdati se. Kada sam mu predao ambleme, opsovao je i ljutio se što ih nema više. Ponašao se vrlo bahato i bio sam zadovoljan kad smo se rastali.

Ubrzo posle toga stigla je poruka od oca da slučajno ne pođem kod četnika, jer su i tamo Jevreji (kao i komunisti) nepoželjni. Trebalo bi pokušati uspostaviti vezu sa Kosmajskim partizanskim odredom. Pokušao sam da preko mojih kolega, nekadašnjih simpatizera SKOJ-a iz STŠ, uspostavim kontakt; vladao je opšti strah i niko nije mogao ništa da mi kaže.

Posle rata saznao sam da je prof. Šehmatov bio jedan od denuncijatora, koji je specijalnoj policiji dostavljao podatke o skojevcima u školi; isti su iz škole odvođeni na saslušanje, a neki kasnije ubijeni.

Kad god se u Beogradu desila neka diverzija, među ostalim stradali su i Jevreji. Tako jedne noći, oko tri časa, neko je zalupao na vrata; bila su to dva Nedićeva vojnika i domar koji je otključao kapiju. Kod prijavljivanja kao Jevreji morali smo dati i adrese. Rekli su da se brzo spremim i da idemo na neku kontrolu. Pošto to nisu bili Nemci, ni policija, mislio sam da nije ništa opasno. Jova je ostao kod kuće, a dole na ulici čekala su još dva vojnika sa manjom grupom Jevreja. Ponašali su se korektno prema nama, rekli su da nas vode na Tašmajdan, da treba

da požurimo kako bi posle provere stigli blagovremeno na naša radna mesta (prinudni rad).

Nismo ništa posumnjali, ni kada smo stigli na Tašmajdan – mesto na kome je danas otvoreni bazen. Ispod strme stene već se okupilo oko stotinu muškaraca; do šest ujutru bilo nas je već preko 1.000. Kako je plac ograđen sa svih strana, kod ulaznih vrata stajalo je samo nekoliko vojnika. Onda je, oko šest sati, došlo nekoliko Nemaca. Rekli su da se grupišemo po zanimanjima: grupa trgovaca, pa seljaka, radnika, tehničara i inženjera itd. Podelili smo se polako u grupe. Oko sedam sati postrojili su nas, najzad, u kolone od po pet u svakom redu. Bio sam peti u jednom od redova; oko 7,30 zabranili su svaki razgovor i često nas opominjali. Ispred mene i do mene bila su dva druga koja su stalno razgovarala i jednom već bila opomenuta; u 7,55 promenio sam mesto s onim do mene, kako bi se lakše dogovarao sa svojim drugom, i tako sam od petog postao četvrti. Tačno u 8 došlo je desetak kamiona s Nemcima. Trenutno je ulaz zaposednut mitraljezima, a bili smo opkoljeni sa svih strana nemačkim vojnicima sa šmajserima. Sve što je sledilo bilo je gotovo za manje od deset minuta.

Komandovali su: "Mirmo! Peta kolona, korak udesno! Peta kolona, napred marš!"

Preko sto Jevreja bilo je tako utovareno u kamione i odvezeno, a nas ostale pustili su da odemo.

Sledećeg dana pisalo je u novinama: "Kao odmazda za diverzije (paljenje nekoliko kamiona u "Fordovoj" garaži) streljano je 100 komunista i Jevreja." Da bi čovek preživeo, morao je imati i sreće.

Određen sklop slučajnosti mogao je imati i teških posledica. Imali smo starinski radio-aparat. Ogromna kutija, puno lampi, i pored uključenja na struju, parče žice koje je sa zadnje strane virilo, trebalo je povezati sa nekom antenom ili gvozdеноm masom. Kasno uveče Jovo i ja slušali smo na kratkim talasima vesti – Radio-London na srpskom jeziku. Kućepazitelj je voleo da se karta s nekim društvom na četvrtom spratu naše kuće, i oko 11 časova spuštao se liftom u svoj stan. Baš u to vreme ispred kuće prolazila je nemačka patrola. Kako smo kasnije rekonstruisali događaj, od škripe lifta mislili su da u zgradi radi rotaciona mašina za štampanje letaka.

Čuli smo galamu na ulici i lupu na ulaznim vratima kuće. Odmah smo isključili radio, iz mreže iščupali ono parče žice sa zadnje strane i ugasili inače zamračeno svetlo. Bili smo već u pidžamama i odmah legli. Bilo je krajnje vreme, već je počela lupa na naša vrata i vika "Aufmachen!" (otvarajte!) Skočili smo iz kreveta i otvorili vrata. U sobu su uletela četiri Nemca, kundacima su nas oborili na pod, dvojica s puškama uperenim u nas – da nas čuvaju, a ostala dvojica otpočela su sa pretresom stana.

Kućepazitelj je ostao u hodniku. Pretresli su sve što se moglo otvoriti, rasturiti, prevrnuti, a nas nisu ništa pitali. Na kraju su nas, onako u pidžamama, povelili sa sobom a da nismo znali zašto; na svako naše pitanje sledili su udarci kundakom ili čizmom i psovke na nemačkom.

Dole, na ulici, čekala su već neka otvorena kola (s desetak vojnika). Smestili su nas na pod vozila, između sebe, i kola su pošla prema centru grada. Bilo je skoro 12 sati noću kada smo se zaustavili ispred zgrade Gestapoa na Terazijama (druga zgrada do Starog dvora). Cela zgrada bila je u mraku, samo je u prizemlju, pored ulaznih vrata, gorelo svetlo. Komandir izišao je iz kola i pored

stražara ušao kod dežurnog. Nakon nekoliko minuta upalilo se svetlo na prozoru neke sobe na trećem spratu. Komandir patrole je došao po nas, izveo nas iz kola i sa još jednim pratiocem odveo do lifta, kojim smo se popeli na treći sprat.

Idući kroz mračan hodnik, Nemci su bili iza nas, videli smo otvorena vrata neke osvetljene sobe. Stali smo ispred njih i kada su naredili da uđemo, ušao sam prvi. Dočekan sam snažnim udarcem u vrat bridom ruke čoveka koji je stajao iza vrata. Od udarca sam izgubio vazduh i pao; iza mene ugurali su Jovu, koji je dočekan na isti način.

Samo njih dvojica, podoficir u SS-uniformi i komandir patrole, tukli su nas rukama i nogama; dizali sa poda i udarali, dok ne bismo ponovo pali, gazili i skakali po nama, a da nismo znali kako da se zaštitimo. Činilo mi se da neće stati, ali ipak svemu dođe kraj. Dovukli su nas do nekog kauča i bacili na njega. Dok smo bili još na podu ispraznili su bokal vode na naša lica.

Onda je tek SS-ovski podoficir seo za sto i tražio da mu komandir patrole raportira. Izveštaj je bio kratak. Patrola je, prolazeći pored naše kuće, čula zvuk rotacione mašine; prepostavili su da se tu štampaju komunistički leci; primetili su prikriveno svetlo na drugom spratu; upali u stan i doveli nas. Podoficir je samo pitao: "A leci, jeste li ih doneli?" Kad je čuo da ih nisu našli, pitao je: "A rotaciona mašina? Jeste li nju našli?" Komandir patrole počeo je da se vrpolti. Morao je da prizna da su izvršili pretres i da ništa nisu našli. Podoficir je naredio komandiru patrole da se vrati u stan, izvrši ponovni pretres i donese sve što je sumnjivo, makar neki deo od rotacione mašine ili letak.

Samo što je komandir otišao, na vratima se pojavio neki SS-oficir; mislim da je bio major. Bio je pospan, očigledno da je tek ustao, čak mu bluza nije bila zakopčana, što se kod Nemaca retko viđa na radnom mestu.

Podoficir je skočio, stao mirno i ukratko raportirao o svemu. Major je samo rekao: "Ako ništa ne donesu predaj ih ujutro policiji na dalji postupak, mene ostavi na miru!" Bilo je očigledno da se ljuti što su ga bez potrebe probudili; to nas je kasnije i spaslo.

Podoficir, koji nas nije pitao ni za ime ni ko smo, pokazao je na lavabo u sobi, rekao je da se umijemo i malo pričekamo. Ostavio je otvorena vrata i napustio kancelariju.

Jedan sat kasnije pojavio se komandir noseći naš radio-aparat, odmah za njim u kancelariju se vratio i podoficir. Komandir je raportirao "Pronašli smo i doneli predajnu radio-stanicu". Na pitanje: "A rotaciona mašina i leci?" – odgovor je bio kratak: "Nismo našli". Onda se podoficir obratio meni: "S kim to održavaš vezu?" Odgovorio sam, i to na nemačkom, što ih je obojicu iznenadilo: "Ovo nije radio-predajnik, već običan stari radio-aparat, koji je neispravan, pa na njemu ne možete ni Radio-Beograd da čujete." Bio sam iščupao antenu i znao da zato ne radi. Nemač je najednom promenio držanje, rekavši: "Imamo mi stručnjaka koji će to da utvrdi", a komandir patrole je pitao da li sme da odstupi, jer mora da završi obilazak svog terena. Bilo je očigledno da želi što pre da se izvuče. Ubrzo nakon telefonskog poziva pojavio se još jedan pospan podoficir. Nakon kratkog pregleda i uključivanja u struju, rekao je: "To je starinski radio i to neispravan", pa je zatim otišao.

Ostali smo nas trojica. Uz malu nelagodu, podoficir je rekao: "Izgleda da je patrola napravila nepotrebnu gužvu, predaćemo vas policiji i, ako sve bude u redu,

pustiće vas." Seo je za sto, uzeo neki formular i počeo da piše. Zatim se učtivo obratio meni i pitao za ime. Kad je čuo Mejuhas, pogledao me je sumnjičavo i pitao: "Šta si ti?" Kad je čuo da sam Jevrej, povikao je: "Gde ti je zvezda?" Rekao sam da su me podigli iz kreveta, da vidi da smo obojica u pidžamama i da nismo imali mogućnosti da se obučemo. Već je bio skočio i stigao do vrata, da bi obavestio majora, kad se najednom trgao; setio se da je major bio besan što ga je već jednom nepotrebno probudio; ni sada ne bi bilo drugačije, buditi majora zbog nekog Čivutina. Pitao je Jovu šta je on? Kad je čuo da je Srbin, malo se primirio; telefonom je pozvao specijalnu policiju da pošalje kola po nas, a sam upisao u formular naša imena i adresu.

Još pred zoru stigli smo "maricom" u Specijalnu policiju na Obilićevom vencu. Neko od nas (ne znam više ko) šaptao je u kolima: "Izvukli smo se." Bili smo optimisti, misleći da ćemo još istog dana napustiti zatvor.

Smestili su nas u potkrovlje, u jednu veliku parketiranu prostoriju. Još i danas, prolazeći Obilićevim vencem, pogledam u ovalne prozore potkrovlja tadašnje Specijalne policije (u prizemlju je danas prodavnica "Philips"). Prostorija je bila dvodelna, kao hodnik i soba, s tim što nije bilo zida koji ih je razdvajao. Ulaz u prostoriju bio je u delu koji je ličio na hodnik.

U prostoriji je bilo oko 25 zatvorenika različitog uzrasta, ali, većina ih je bilo od 15 do 30 godina. Spavali su na podu, bez ikakvih prostirki, i sad su se polako budili. Dolazak novih zatvorenika pobuđuje određenu radoznalost, pogotovo kad su u pidžamama; drugi su bili u građanskoj ili seljačkoj odeći, a ne zatvoreničkoj. Nekako smo se smestili pored zida, u hodniku, jer su mesta uza zidove u sobi bila zauzeta.

Iz sobe nam je prišao jedan zatvorenik šaleći se: "Šta ste vi to uradili, a da vas nisu pustili ni da se obučete?" Jedan dečak iza njegovih leđa dao nam je prstima znak da ne govorimo; kasnije, kad smo se već malo sprijateljili, saznali smo da su u tom odeljenju bili politički zatvorenici, i da se u onog čoveka, baš zbog njegove radoznalosti, posumnjalo da je ubačen provokator.

Tek su narednog dana pozvali Jovu na saslušanje. Ispričao je sve što nam se desilo, dozvolili su mu da telefonira Stevi, kako bismo došli do odela. Braća Čabraja bili su poznati kao biciklisti, i tako je neki od agenata prepoznao Jovu i pitao: "Hoćeš li u nedelju voziti". "Kako da vozim kada sam ovde?" "Ako obećaš da ćeš da voziš, pustićemo te danas". I tako su ga pustili već drugog dana. Mene su zadržali skoro dve nedelje. Neke epizode tog boravka u zatvoru ostale su mi u sećanju.

Kad te zatvore, nešto zbog sekiracije, a nešto zato što stvarno nisi gladan, obično svoje jelo ustupiš drugima; ali posle nekoliko dana, glad te natjera da jedeš i splačine.

Donošenje jela bila je atrakcija koju je jedan od zatvorenika, gledajući kroz prozorčić na vratima, kao radio-komentator, otprilike ovako, prenosio drugima:

"Čuje se lup na stepeništu. Marko metlom čisti hodnik. Još se ne vidi kanta. A, evo, pojavljuju se Jovo i Nenad. Nose kantu (bila je to velika kanta od mleka); za njima Mile policajac nosi kašiku; stoje pred vratima. Jovo skida poklopac sa kante. Mile kašikom počinje da meša splačine u kanti. Uh, šta se to desilo? Kašika je upala u kantu. Šta će sad!? Rukom poziva Marka. Šta će mu on? Uzima mu metlu, okreće je i drškom metle izvlači kašiku. Molim drugove da stanu u red. Vrata se otključavaju; prijatan ručak!"

Bilo je vrlo malo ovakvih šaljivih trenutaka; mnogo više neizvesnosti, straha i jada. Strah u očima onih koji budu prozvani bilo zbog čega, a dovlačenje ili čak donošenje prebijenih bila je svakodnevica. Jednom dečaku od oko 16 godina došla je majka; nije bilo uobičajeno da neki od zatvorenika ima kontakt sa bilo kim van zatvora; poseta nije bilo. Nismo ni mi videli Stevu kad nam je doneo odela. Nakon deset minuta vratili su ga; bio je jako ozbiljan; a kada su se vrata zatvorila rasplakao se. Tek kada se smirio saznali smo šta se desilo. Kada ga je stražar doveo majci rekao je: "Nagledaj ga se, jer ga vidiš zadnji put." Pred majkom nije zaplakao, ali su ga po povratku izdali živci. Bio je optužen da je u Topčideru sekao drvene bandere, a smrtna kazna, po novinskom izveštaju, izvršena je oko nedelju dana nakon mog izlaska iz zatvora.

Još za jednog zatvorenika, koji je sa nama tada bio u istoj sobi (ćeliji), vrlo brzo sam saznao, odnosno video sam njegovu smrt. Bio je to visok suvonjav mladić crne bujne kose – krojač po zanimanju. Bio je jedan od šest žrtava obešenih na banderama na Terazijama. Svakodnevno mnogi prolaze pored stuba – spomenika podignutog u njihovu slavu; mlađi naraštaj, a verovatno ni vi, moji unuci, ne znate zašto je taj stub postavljen, ali ja se svaki put kada prolazim pored njega sećam izubijanih, krvavih, vezanih ljudi kako se klate ispod lukova metalnih stubova osvetljenja.

Nekako sam dobro prošao; bilo je dugo neizvesno, i onda, jedno popodne, pozvali su mene i još jednog iz ćelije; odveli su nas na treći sprat, dali kofu, četku i krpe i rekli: "Ribaj!" Izribali smo ceo hodnik i onda su nas vratili u ćeliju. Svi su nam čestitali: "Čim su vam dali da radite, brzo će vas pustiti", ali mene još nisu bili ni saslušali; o mom slučaju znali su samo ono što im je Jovo ispričao, jer izveštaj iz Gestapoa bio je, kako smo one noći videli, vrlo kratak.

Svako popodne vodili su me na drugi ili treći sprat, davali krpe, metle i sl. i ja sam čistio hodnike, kancelarije i klozete. Jedno popodne odveli su me na drugi sprat i pred nekim vratima rekli: "Udi." Ušao sam i video da nema nikog; vratio sam se policajcu i zatražio metlu. Rekao je: "Ne treba ti, budi unutra i čekaj." Vratio sam se u sobu; u njoj su bila dva pisača stola, dve stolice, rolo-ormar i jedna vešalica. Pored vrata kroz koja sam ušao, bila su još neka vrata, koja su vodila u susednu kancelariju. U zatvoru se nikom ne žuri, u ćeliji je bilo najdosadnije, čekao sam desetak minuta i govorio sebi: "Budi miran, čim si ribao klozete brzo će te pustiti, čekaj i vidi šta će biti; ne trči kao ždrebe pred rudu..." Činilo mi se jako dugo, dok iz bočne kancelarije nije ušao jedan čovek, seo za pisači sto, izvukao novine iz džepa i počeo da čita; nakon nekoliko minuta ušao je i drugi i seo za sto; stajao sam nasred sobe, a ponašali su se kao da me nema. Nemoguće je, posle toliko vremena, setiti se tačno razgovora – što uostalom nije ni bitno – ali protekao je, otprilike, ovako. Onaj što je čitao novine obratio se onom drugom:

"Vidi, vidi ova naša deca opet su ispod Kosmaja napravila neku glupost, oborila neko drvo na drum; misle da mogu time da naude Nemcima. Razumem njihov bes, Švabe se prema nama Srbima ponašaju kao da smo stoka; i ja bih onako da sam mlađi, ali danas shvatam da ne možemo ništa protiv takve sile." Drugi je, otprilike, u istom tonu odgovarao; onda je počeo nešto glasno da čita iz novina, a kao slučajno pogledao u mene i upitao: "A šta ti kažeš na to?" Bio sam trenutno iznenađen, trebalo je hitno izmisliti pametan, neutralan odgovor, oči oba agenta ljubazno su gledala u mene očekujući da ću da im odobravam; bio sam svestan da moram oštro da im se suprotstavim i da ne nasednem osmehu.

Izraz lica onog koji me je pitao naglo se izmenio, dobroćudni osmeh postao je iznenadno oštar, kada me je zapitao: "A šta ćeš ti ovde?" Rekao sam da su me doveli i rekli da čekam. Odgovor je bio kratak: "E, onda čekaj." Činilo mi se da je ponovo prošla čitava večnost, nisam se usudio ni da mrdnem; bila je to borba živaca. Najzad je pitao: "A ko si ti?" Rekao sam svoje ime i da nas je Gestapo prebacio kod njih. "A, ti si onaj s onom predajnom radio–stanicom", nasmejao se i rekao: "Eto, vidiš, kakve gluposti prave, a onda vas šalju kod nas. Šta mi tu možemo? Opet me je ispitivački pogledao i rekao: "Vrati se gore." Pred vratima me je čekao policajac i vratio me u ćeliju. Znao sam da zbog eventualnih provokatora moram biti obazriv kad budem pričao kako se odvijalo saslušanje. Pravio sam se lud i ispričao da me niko nije saslušao, već da su ona dvojica razgovarala među sobom, pa su samo usput nešto meni dobacili. Zatvorenici su hteli da znaju ko su bila ta dvojica i kako su izgledala. Nakon opisa onog koji je čitao novine, neko je zapitao: "A da li te je detaljno pogledao?" Kad sam to potvrdio, u glas su rekli: "Bio je to Kosmajac" (čuveni agent koji je poznavao sve komuniste i skojevce Beograda, jer je još pre rata bio ubačen u njihove redove). Dva dana posle ovog događaja bio sam pušten.

Za te dane vezuju me i neki prijatni, pa čak i lepi trenuci; događaji koji se u normalnom životu i ne zapažaju, a sigurno i ne pamte, to su slučajni ulični susreti nekadašnjih poznanika ili prijatelja; ali kada nosite žutu traku i zvezdu i kada vam na ulici, gde vas svi vide, pride takav prijatelj i porazgovara bilo o čemu, svestan si da ti je on zaista prijatelj.

Bilo je i onih koji su me u velikom luku zaobilazili, bilo zato što su sami imali nekih teškoća, a bio je i jedan mlađi od mene u uniformi Hitler–jugenda, koji me je, prolazeći pored mene, munuo i rekao: "Šugavq jevrejsko pseto!" Nekoliko dana posle tog događaja sreo sam starijeg brata ovog folksdojčera, inače školskog druga iz srednje škole, biciklistu i jedriličara; nismo nikad bili osobito bliski, ali među nama je postojalo normalno drugarstvo; zvao se Emil Hros.

Bio je sa druge strane ulice kada me je zapazio; prišao mi je i rukovao se sa mnom; o nečem smo počeli da pričamo, a onda mi je predložio da me otprati do radnje kuda sam bio pošao. Razmišljao sam dugo posle toga koliko rođena braća mogu biti različita. I Emilov otac nosio je SS–uniformu jer je bio folksdojčer, a Emil mi je na ulici dao moralnu podršku. Našao je teme za razgovor, koje me nisu vredale, ni ponižavale – žaleći me. Emil je, do kraja rata, pa i deset godina posle toga, ostao u Beogradu. Posle rata popravljao je avionske foto–kamere na zemunskom aerodromu. Prvo je bio poslovođa te radionice, posle je smenjen, ali je još neko vreme ostao kao majstor; nisu imali poverenja u njega, jer je bio "Švaba". Onda je sa ženom otišao u Nemačku; u njegovom stanu je ostala ćerka, koja se u međuvremenu udala. Poslovno je, izgleda, uspeo u Nemačkoj, ali ipak svake godine dolazi u Beograd. Bio je do kraja korektan, šteta što naši prema njemu nisu bili takvi.

Imao sam još jedan sličan, ali u suštini sasvim suprotan susret. Na ulici me zaustavio profesor Šehmatov. Pošto mi je bio i razredni starešina i počasni predsednik aero–kluba, a ja odličan đak, naši odnosi bili su više nego dobri. Počeo je sa žaljenjem što moram da nosim žutu traku; on me izvanredno ceni kao sposobnog mladog čoveka itd. Onda me zapitao da li još uvek čuvam izvode iz mašinskih elemenata (koje je on predavao). Za sve stručne predmete bio sam sebi iz pribeležaka ili knjiga napravio "izvode", koji su, uz malo teksta,

ali zato sa svim bitnim skicama i formulama, obuhvatili celo gradivo. Iz mojih "izvoda" mnogo njih je učilo, jer su u skraćenom obliku obuhvatali baš ono što je bilo bitno.

Kada sam potvrdio da ih imam, rekao je: "Sada ti oni ne trebaju, voleo bih da mi ih pozajmiš; ako preživiš rat, meni više neće trebati; dođi tada kod mene vratiću ti ih, i daću ti još neke knjige." Sledećeg dana, na istom mestu, predao sam mu "izvode". Prihvatio sam njegovu ispruženu ruku, rukovali smo se, ali nije izdržao moj pogled, skrenuo je oči i otišao.

Posle rata čuo sam da je, odmah po oslobođenju, streljan. Ispod revera nosio je kukasti krst. Na osnovu njegovih prijava iz škole je s nastave odvedeno desetak učenika, koji su kasnije streljani kao komunisti. Slično se desilo u preduzeću "Beli metal", gde je on honorarno radio, a na osnovu spiska koji je predao Gestapou, nakon nekog štrajka, streljano je dvadesetak radnika.

Znao sam da stanuje u Mutapovoj ulici i posle rata želeo sam da navratim u njegov stan; ako ništa drugo, ipak sam ga cenio kao dobrog stručnjaka i čoveka koji je uspeo da me još više zagreje za vazduhoplovstvo. Još u školi sam znao da pripada drugom taboru, ali to nije sprečilo da se međusobno poštujemo. Otvorila je neka žena, ukratko sam ispričao zašto sam došao i kakav je bio naš dogovor. Bez reči uvela me je u njegovu radnu sobu sa bibliotekom i rekla: "Pogledajte sve", pa je napustila sobu. Pola sata kasnije, pošto svoje "izvode" nisam našao, uzeo sam dve vredne knjige na nemačkom iz oblasti vazduhoplovstva, pokazao ih ženi i otišao. Želeo sam neku uspomenu na njega.

Mnogo je bilo krupnih zbivanja i pojedinačnih događaja tog proleća, leta i jeseni 1941. godine. Kada bih sve ovde reprodukovao, možda bih vam i dosadio svojim "sećanjima". Ipak, o nečemu što se ne može svrstati u događaj, iako se dogodilo, moram da pišem. Bilo je to toliko značajno i lepo u mom životu da i pored ambijenta i okolnosti pod kojima se desilo te dane ubrajam u najlepše i najsretnije u svom životu. Razmišljajući danas o tome, shvatam da i u najtežem i najsurovijem periodu života čovek može doživeti lepe trenutke; a možda su baš zbog kontrasta i najlepši; tako je malo čoveku potrebno da bude sretan.

Već sam ranije, opisujući period letenja u Vršcu, pomenuo Vericu, znao sam da joj se sviđam, a i ona je meni bila simpatična, ali bila je premlada. Nije bilo slučajno što sam je nazvao "derle"; delovala mi je tada kao devojčica koja je tek prestala da se igra lutkicama i sada traži zamenu za njih.

U narednoj školskoj godini povremeno smo se viđali, navratila je i kod mene kući po neke knjige, upoznala se sa Lilikom i mamom; bila je nekako tu i kada sam pošao u Italiju, i kada sam se vratio. Koliko god da su svi susreti, iako retki, s njene strane bili "namerno-slučajni", i s moje strane bili su "slučajno-namerni", ne bi se moglo reći da smo se tada družili. Bilo bi pravilnije reći: koristili smo moguće prilike da se kao slučajno sretne.

Po povratku iz Goražda vrlo brzo smo se sreli. Nije to više bilo ono "derle" koje sam poznavao; bila je to sada najlepša i najpoželjnija devojka koju sam ikad video. Obostrana naklonost dovela je do toga da smo se sve češće viđali, dok na kraju susreti nisu postali skoro svakodnevni. Posle prinudnog rada navraćao sam u radnju, a posle škole (nastava je trajala pre i popodne) došla bi i ona. Pošto se onda u radnji radilo jednokratno, to smo Verica i ja svako popodne bili sami.

Treba naglasiti da je to bilo znatno pre "seksualne revolucije"; da smo oboje bili patrijarhalno odgojeni i da nam je trebalo dosta dana da bi prijateljsko-drugarški odnos prerastao u odnos dvoje zaljubljenih.

Mene je sputavala besperspektivnost mog položaja, a i naše zajedničke budućnosti. Bilo je jasno da moram nestati iz Beograda da bih eventualno našao šansu za preživljavanje; tražio sam samo kako, kada i kuda. Njeni roditelji bili su vrlo siromašni; njena životna šansa bila je da završi Srednju tehničku školu i tako postane svoj čovek. Bila je u trećem razredu.

Danas svi znamo kako se završio rat; ali kada biste pokušali da zamislite ono vreme s početka okupacije, možda biste lakše shvatili moju dilemu; vremena glorifikacije Nemaca i svega nemačkog, munjevitog napredovanja prema Moskvi, izveštaja o svakodnevnim poredama, servilnosti kvislinške vlade, Nedićevih vojnika, policije, službenika, kulturnih radnika, sadržaja novina, radio-emisija, izlepljenih plakata, bioskopskih predstava itd.

Tačno je da smo čuli i znali za određene diverzije, znali smo i da je neka "komunistička baraba", negde tamo (u Beloj Crkvi), pucala na policajca, koji je po službenoj dužnosti bio tamo; nismo ni znali ni osetili da je to bio početak ustanka, to su bili pojedinačni slučajevi, bez šansi za uspeh. Ko je pokušao da se suprotstavi Velikom Rajhu, bio je bez milosti uništen.

Svako ko je samo pokušao da ukaže na zverstva i zlodela Nemaca, proglašen je neprijateljem. Postojao je samo "zakon jačeg", a znalo se ko je tada bio jači.

U takvim okolnostima, kada nisam niti sagledavao kuda ni kako pobeći iz Beograda, a ostati, značilo je, pre ili kasnije, sigurnu smrt, trebalo je odlučiti: "Imam li prava da pored sebe upropastim još jedan život i to onaj koji sam tada najviše voleo?" Da li sam tada pravilno rezonovao ili ne, ne znam ni danas; mislim da sam ipak pogrešio. Veliko je pitanje šta je to "upropastiti život". Možda sam ga baš tada nehotice upropastio. I uzdržavanje od seksa do poznijih godina nezavisno od uzroka može kod osoba određene konstitucije da dovede kasnije do psihičkih poremećaja.

Iako je naša ljubav sporo sazrevala, konačno je plamtela punim sveobuhvatnim žarom. Još sam tada shvatio da je prava ljubav davanje, a ne uzimanje, da u tom davanju nema i ne sme biti granice, a moja greška bila je što sam mislio da onaj koji prima (s obzirom na okolnosti) mora postaviti granicu.

Pričali smo otvoreno o svemu, konačno, oboje smo bili punoletni, znali smo da nemam mnogo šanse da preživim, da bi to pre bio poseban izuzetak, a ne očekivani rasplet. Što sam više pokušavao da je odvratim od sebe, rezultat je bio suprotan. Želela je voljenom čoveku da ulepša trenutke života ne misleći na budućnost, a pogotovu ne na svoju.

Kada sam je pri poslednjem našem boravku u Lilikinoj radnji (pre polaska za Makedoniju) vodio kući, uz zadnji poljubac, rekla je: "Do tvog povratka mogla sam odgajiti našeg sina"; a kada sam odgovorio: "A šta će biti ako se ne vratim", rekla je: "Onda bi ti u njemu nastavio da živiš."

Nije više bilo nikakve neizvesnosti; Jevreji Zemuna već su bili pokupljeni i odvedeni u logore (Jasenovac i Gradiška); šta se tamo zbivalo ne samo Jevrejima, pokazali su leševi, koji su doplovili i do Beograda. Sve se to znalo, samo se nije znalo *kuda*, još manje *kako otići*. Čovek uvek misli da ima još vremena, možda će se, ipak, pojaviti neka prilika.

Jedne noći opet su me pokupili, imali su adrese svih Jevreja. Opet su to bili bezazleni Nedićevi vojnici, koji su se izvinjavali; njih dvojica prikupljali su nas dvadesetoricu Jevreja – po nekom spisku – dozvoljavajući da se obučemo, ali da ništa ne poneseo sem dokumenata; reč je samo o proveri. Sve je izgledalo kao i više puta ranije; kao provera odlazjenja na prinudni rad, promena mesta rada itd.

Sakupljali su nas sporo, a kretali smo se takođe polako ne sluteći ništa. Pred zoru, oko 5 – 6 sati, stigli smo do Botaničke bašte. To je bio kompleks raznovrsnog rastinja, ograđen žicom. Kapija u ulici Džordža Vašingtona br. 2 bila je zaposednuta Nedićevim vojnicima, ali zapazili smo i nekoliko Nemaca na motociklima s prikolicom, i to je donekle bila uobičajena slika.

Ušli smo kroz gvozdenu kapiju koja postoji i danas; nizbrdo je vodio put do neke velike zgrade s puno stakala sakrivene u rastinju. Levo, pored ulaza, bila je neka velika drvena šupa, koja je nekad služila za smeštaj poljoprivrednog alata i mašina. Izgleda da smo bili prva grupa koja je došla. Rekli su nam da pričekamo u šupi, ali kada su počeli da zatvaraju vrata shvatili smo da smo upali u klopku.

Polako su pristizale pojedine grupe, uskoro nas je bilo 200–300; stajali smo jedan do drugog stisnuti kao sardine; nije bilo dovoljno vazduha pa sam se progurao blizu vrata, koja su se ipak povremeno otvarala; tako su u jednom trenutku uveli samo jednog čoveka. Slučaj je hteo da je stao baš pored mene. Pomenuo sam već ranije da čovek mora imati i sreće u životu.

Rekao je samo: "Mogao sam pobeći"; a kada sam ga pitao zašto nije, odgovorio je: "Kod kuće su mi žena i deca, ako ja pobegnem, uhvatiće njih". Bilo je to tada normalno razmišljanje većine Jevreja, ali ja nisam bio oženjen. Kada sam ga pitao da li bih i ja mogao da pobegnem, rekao je samo: "Kucaj na vrata i kaži da moraš u klozet."

Progurao sam se sasvim do vrata i nakon pet minuta pokucao na njih. Dva Nedićeva vojnika sa puškama o ramenu otpratila su me polako niz stazu. Gledajući levo i desno razmišljao sam: "Gde je ta šansa?" Već smo bili blizu kraja staze. Desno od nas bila je ranije pomenuta staklena bašta, ispred, kroz žbunje, videla se današnja ulica 29. novembra. Bila je nedelja, oko 9 ili 10 sati; bilo je dosta saobraćaja, a i naroda na ulici; još mi nije bilo jasno kako da se izvučem. Levo od puta, prema žičanoj ogradi, stajala je drvena kućica – WC. Pošao sam prema klozetu, a vojnici su ostali na stazi, i kada sam otvorio vrata WC-a shvatio sam situaciju. Zadnji zid kućice, iznad sanduka, bio je odvaljen, dvadesetak metara dalje videla su se dva reda bodljikave žice, dosta žbunja i visoke trave, a preko ulice mnoštvo domaćica koje idu prema pijaci. Reagovao sam trenutno. Još se vrata klozeta nisu pošteno ni zatvorila, već sam bio preskočio sanduk i iza kućice ležao u travi. Počeo sam da puzim prema bodljikavoj žici, pazeći da WC bude između mene i vojnika. Provukao sam se ispod prve, stigao do druge i tada čuo pucanj. Nisu gađali u mene, ali bio sam otkriven. Lako sam se oslobodio bodlji druge žice i potrčao, prešao preko ulice 29. novembra, skinuo i bacio džemper sa žutom trakom i umešao se među domaćice koje su malom, uzanom, Drinčićevom ulicom, išle prema Bajlonijevoj pijaci.

Motocikli sa Švabama već su jurili Palmotićevo i ulicom 29. novembra tražeći begunca; jedan Švaba, takođe na motoru, probijao se kroz gomilu žena, pet koraka pored mene. Grdile su ga i vikale na njega, tako da me nije zapazio. Konačno, stigao sam i do pijace, koja mi je bila dobro poznata. Sakrio sam se pod

tezgu jednog poznanika prodavca i primirio. Švapske patrole prokrstarile su pijacu uzduž i popreko, prevrtali neke tezge, ali nedeljna gužva početkom septembra bila je takva da nisu imali nikakvih šansi da me nađu; uostalom, nisu ni znali u kome sam pravcu nestao.

Piljarevu ženu sam poslao u Lilikinu radnju da mi pošalje bicikl. Doneo mi ga je jedan od drugova biciklista i ostavio u blizini tezge.

Trebalo je razmisliti kuda dalje. U stan se više nisam mogao vratiti, nisam želeo da Steva i Lilika stradaju zbog mene, a nisam imao ni bilo kakve veze za odlazak u šumu. Setio sam se Stevinih roditelja. Sa očevim znanjem, Steva je od prodate robe svojim roditeljima kupio malu kućicu i nešto zemlje u Pančevačkom ritu. Otac je čak smatrao da je to dobro uložen novac. Ali trebalo je stići do tamo, tj. trebalo je skelom preći preko Dunava (most je bio porušen), a na skeli su Nemci hapsili sve one koji nisu imali lične karte – Jevreji su imali posebne isprave.

Imao sam dovoljno vremena za razmišljanje i da od piljara tačno saznam odakle polazi skela, kada je na njoj najveća gužva, kakav je prilaz, ko i gde kontroliše isprave ... Oko dva sata popodne bio sam kod skele; narod se gurao, kola, stoka, opšta gužva, vika i, jasno, uz malo sreće, stigao sam do druge obale. Sada je trebalo naći kućicu; znao sam otprilike gde treba da bude, ali, i pored bicikla, trebalo mi je oko četiri sata da je pronađem, iako je bila udaljena od skele samo 10 – 15 minuta hoda.

Bio sam privremeno spasen, ali dokle i kako dalje? Pustio sam brkove, nosio šubaru i gunj, petljao oko imanja, kao i svi drugi – kad će me otkriti? Zbog mene će stradati i drugi! Kuda da nestanem?

Ne bih ni dotle bio živ da nisam bio u Srbiji. I onaj Nedićev vojnik, da je htelo, mogao je da me pogodi, bio sam udaljen samo 30 metara, i onaj koji me je propustio na skelu osetio je da bežim, i komšije u Ritu morali su me zapaziti, i kada sam se raspitivao za Čabraju i kada sam ostao; uostalom takav trkački bicikl nisu vozili seljaci. Do tada, pa i posle, bilo je puno situacija u kojima su mi nepoznati ljudi pomogli, ili mi barem nisu odmogli, šiteći me, aktivno ili pasivno.

Konačno, zračak nade! Jedan od mojih prijatelja biciklista našao je na ulici savijen list papira. Kada ga je otvorio, video je da na njemu piše "Pasaporte." Znao je da se negde krijem, a papir je odneo Liliki u radnju i ona mi ga je poslala. Na pisačkoj mašini bilo je otkucano, na italijanskom, da je to pasoš koji se izdaje nekom Miroljubu Pančetoviću, iz Kičeva, radi posete rođenom bratu u Beogradu, i da se mole vlasti da u nedostatku prave putne isprave ovaj dokumenat uvažavaju. Bio je i datum, maj 1941, znači odmah posle italijanske okupacije delova zapadne Makedonije pripojenih "Velikoj Albaniji". Najvažnije je bilo što je na pasošu bio pečat neke italijanske divizije i potpis nekog kolonela.

Prva ideja bila je: pomoću ovog dokumenta dobiti običnu ličnu kartu koja bi omogućila kretanje po Beogradu, pa i putovanje po Srbiji. Bio je to vrlo opasan poduhvat, ali bez toga se nije moglo dalje; moralo se reskirati; uostalom, drugog izlaza nije bilo.

Vreme redovnog izdavanja ličnih karata već je bilo prošlo; ostalo je bilo još samo jedno mesto u prvom kvartu, blizu Kalemegdana, gde su se izdavale ove isprave onima koji iz određenih razloga ranije nisu mogli da ih dobiju.

Trebalo je ponovo skelom preći Dunav, pronaći to mesto i – uspeti. U vreme jutarnje gužve, uspeo sam da se ubacim na skelu. U Beogradu čekao me je Stevo

sa formularom koji sam ispunio, i dvema fotografijama. Vozio je ispred mene tako da je za slučaj mog eventualnog legitimisanja (nisam više nosio traku) mogao da nestane. Kada smo stigli do prvog kvarta, ostavio sam bicikl tako da ga je on mogao videti i čuvati, i stao u red. Bilo nas je desetak ispred vrata, a nešto manje u sobi. Sve dok nisam ušao u sobu nisam ni bio svestan opasnosti. Prvo što sam video bio je pisar u policijskoj uniformi, i čuo: "Vodite ga!", priskočila su dva policajca i izvela nekog čoveka na druga vrata. Onda su trojica dobila isprave, dok ponovo nisam čuo: "Vodite ga!" Bila su još dvojica ispred mene, pa ja. Nije se mnogo čulo, zaplašeni ljudi govorili su tiho. Podaci koji su bili potrebni već su bili upisani u formular koji se zajedno sa slikama predavao. Shvatio sam da policajac pita za razlog zašto do tada nije tražena isprava i pripremao odgovor.

Došao je red na onog ispred mene, izgledalo je već kao da će sve biti u redu. Na postavljeno pitanje odmumlao je neki odgovor. Pisar je već bio zalepio fotografiju na popunjenu ličnu kartu, već je bio udario pečat preko slika, a onda je najednom podigao glavu, pogledao u onog ispred sebe i prosiktao: "Ti si Ciganin!"; jadnik je počeo da drhti i mumla nešto; sledilo je: "Vodite ga!"

Bio sam ja na redu. Dokument kojim sam potvrdio svoj identitet bio je "Pasaporte". Policajac mi je besno rekao da ne zna italijanski. Rekao sam mu da ću mu prevesti i u najkraćem ispričao da želim nazad u Kičevo, ali mi treba lična karta da bih u italijanskom poslanstvu dobio novi pasoš. Izgleda da sam bio ubedljiv.

Sa Stevom i Lilikom sastao sam se tek u radnji. Nisam ni bio svestan da sam u redu čekaao preko četiri sata; vladala je opšta radost, ali to je tek bio početak spasavanja. S ličnom kartom mogao sam lakše da se krećem po Beogradu, a i da se skelom prevezem preko Dunava. Opasnost je pretila samo od nekog ko bi me prepoznao, video da ne nosim traku i prijavio; na sreću to se nije dogodilo.

Stanovao sam i dalje u Pančevačkom ritu, ali sam češće dolazio u Beograd, radi pripreme za odlazak. Preko oca sam pokušao da stupim u vezu s Kosmajskim odredom; odgovor je bio negativan, odred se podelio, bilo je i međusobnih borbi.

Već je bio oktobar, a možda i novembar, kada sam se setio Novičića, školskog druga iz mog razreda, za kog sam pretpostavljao da je skojevac. Počelo se sve više pričati o partizanima, slobodnoj teritoriji na jugu Srbije, borbama, odmazdama, ali kako stići tamo?

Danas znamo kako se rasplamsao ustanak u Srbiji i Crnoj Gori, ali tada, pod okupacijom, znalo se ono što pišu novine ili daju vesti s radija. Sve ostale glasine mogle su biti istinite ili ne. Bilo je raznih preterivanja, ali i potcenjivanja. Nikakve konkretne veze za napuštanje Beograda nisam mogao uspostaviti, iako smo Steva i ja imali širok krug poznanika i prijatelja.

Novičića sam našao kod kuće; otvoreno sam mu rekao zašto sam došao i da pretpostavljam da on, kao skojevac, može da mi obezbedi vezu do nekog partizanskog odreda. Bio je rezervisan, jer je strah od svega vladao tada u Beogradu; počev od toga da li me je neko video kad sam ušao kod njega, pa do toga zašto ne nosim zvezdu. Tvrdio je da nije član SKOJ-a, ali da će pokušati da mi pomogne. Da bi izbegao svaki rizik, dogovorili smo se gde ćemo se i kada sledeći put naći.

Nakon nedelju dana sreli smo se, po dogovoru, na Kalemegdanu. Plan je bio sledeći: određenog dana, on bi kupio karte i moju odneo Stevi – bila bi do Skoplja, da ne bih bio sumnjiv, sreli bismo se ispred nove železničke stanice (stara stanica bila je delimično porušena i podignuta je nova – više drvena nego zidana – u

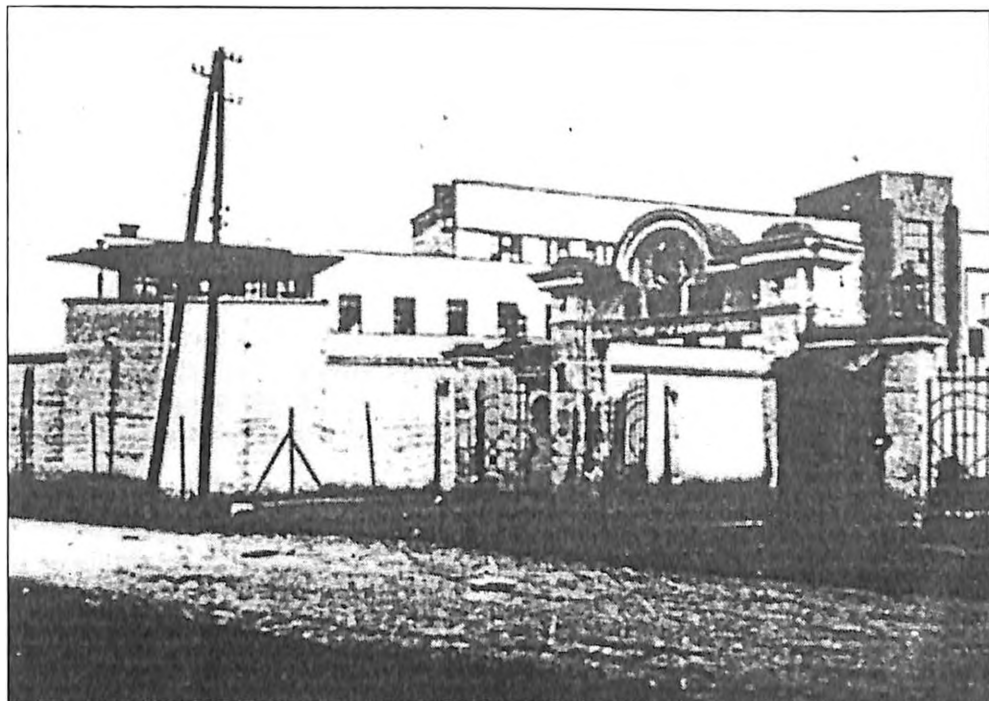
prostoru između stare stanice i pošte). Ne bi trebalo da mu pridem, već da uđem u isti vagon, ali da sednem u susedni kupe. Na nekoj manjoj stanici – pola sata ispred Grdelice (ime sam zaboravio) – on bi izišao iz voza, a ja bih ga nezainteresovano pratio. Odveo bi me do kuće njegove dalje rodbine, a odatle je postojala veza do najbližeg odreda.

Sve je bilo lepo i logično zamišljeno, ali nije ispalo tako. Prethodno sam već obezbedio sebi i rezervnu varijantu, s ličnom kartom i onim nadenim papirom "Pasaporte". Kod italijanske ambasade u Beogradu, lako sam dobio pravi italijanski pasoš, kako bih se mogao vratiti u svoje rodno mesto. Kao što sam već pomenuo, Tetovo, Gostivar i Kičevo su tada bili pod italijanskom okupacijom.

Poslednjih dana decembra, negde oko katoličkog Božića, trebalo je da podem. Samo je mama došla iz Arandelovca; za Jevreje je bilo tada vrlo opasno da putuju (bilo sa, bilo bez zvezde); nije mogla a da ne dođe.

Ja sam tek popodne došao iz Pančevačkog rita. Ovog puta bez bicikla, jer je on već bio spakovan. Točkovi skinuti, pedale okrenute unutra, volan zaokrenut, uz bokove pridodati točkovi, i sve to lepo umotano, kako se pakuju ramovi bicikla, da bih u vozu mogao da ga smestim u prtljažnik iznad sedišta. U šuplje cevi rama uvukao sam nekoliko novčanica od po 100 lira – sa tim novcem mogao sam u rezervnoj varijanti da živim skromno 2 – 3 meseca. Drugi prtljag činio je omanji kofer, tako da sam lako mogao oba da nosim.

Nismo imali mnogo da kažemo jedni drugima, čak ni "javi se", jer smo znali da je i to nemoguće. Trenutno je meni pretila najveća opasnost, ali ako bih stigao

Logor na Banjici, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

do odreda, bio bih znatno bezbedniji od drugih. I Lilika je imala, kao katolikinja, veće šanse od naših roditelja i bake.

Lili nije mogla a da ne plače, mama je uspela da se preda mnom uzdrži. Skinula je prsten s velikim dijamantom i rekla: "Ako zatreba, slobodno ga prodaj, zato ga imaš; ako ga sačuvaš do posle rata, daj ga Verici, dobra je devojkica, dopada mi se."

Kada sam pošao, sedeći na boku špediterskih kola kojima me je Steva otpratio na stanicu, gledajući u majku koja mi je mahala, setio sam se davne slike iz detinjstva, kada su me špediterskim kolima odvozili do "Bretteldorf", tih istih, bezglasnih suza. Tada sam je poslednji put video; nije imala ni pune 44 godine.

Ispred stanice gužva; mnogo nemačkih kamiona i vojnika, stigli smo tačno po dogovoru u 20 časova; voz je trebalo da pođe u 21 čas. Ispred apoteke na uglu trebalo je da čeka Novičić; nije ga bilo ni u pola devet ni u 15 do devet. Većina nemačkih vojnika već je bila ušla u stanicu, kamioni otišli, a gužva se smanjila. Morao sam da se odlučim; vratiti se natrag ili poći u neizvesnost.

Uzeo sam svoja dva prtljaga, pozdravio se sa Stevom i pošao. Sem dva voza puna nemačkih vojnika, nije bilo mnogo putničkih vozova. Lako sam našao voz za Skoplje, ušao u jedan vagon treće klase i seo. Bilo je malo putnika. Ceo vagon bio je, u stvari, jedan veliki kupe. Oko deset časova, voz je, najzad, krenuo.

1996.

(Odlomak)